श्रीरामकृष्णमानसपुत्रस्य स्मृतिमन्दिरसन्दर्भे

विश्वरूपवेजः*

भूमिका

श्रीरामकृष्णस्य मानसपुत्रः—राखालः, स्वामिविवेकानन्दस्य स्नेहभाग् भ्राता—राजा, गुरुभ्रातृणां शिष्याणाञ्च प्रियतमः—महाराजः, विपुलश्रीरामकृष्णसङ्घस्य प्रथमाध्यक्षः इत्यादयः नानाविधोपाधिसमन्वितेऽपि परमहंसाचार्यः ब्रह्मानन्दः, कृष्णसखा ब्रह्मानन्दः इति स्वस्वरूपविशिष्टः महापुरुषः त्रितापतप्तानां सांसारिकाणामुद्धारार्थं जगद्धिताय अगणितशिष्यान् मार्गदर्शनाय च १८६३ खीष्टाब्दस्य जानुयारीमासस्य २१ दिनाङ्के पूण्यलग्ने मनुष्यरूपधारणेन धरायामवतीर्णोऽभूत्।

एकदा श्रीरामकृष्णः जगदम्बामुद्दिश्य शुद्धाभक्तिसमन्वितपुत्रमेकमयाचत्। परन्तु यदा माता एकं सौम्यपुत्रं तत्क्रोडे उपावेश्य आह 'एषः तव पुत्रः', तदा आजन्मब्रह्मचारिणः पुत्रः कथमिति चिन्तयन् चकितः जातः। प्रथमतया राखालचन्द्रघोषेण सह श्रीरामकृष्णस्य मेलनेन मातृप्रदत्तपुत्रेण सह साम्यं दृष्ट्वा 'भयं मास्तु, एषस्तव मानसपुत्रः' इति जगदम्बायाः आश्वस्तवचनमपि अस्मरत्। ततः 'एषः स एव कमलदले नृत्यपरायणः नूपुरपरिहितः श्रीकृष्णकरधृतः कृष्णसखा, यमहं स्वप्ने अपश्यमि'ति प्रत्यभिज्ञापि उदिता। अतः श्रीरामकृष्णः निगदति स्म यत् 'राखालः स्वस्वरूपं ज्ञास्यति चेत् तस्य शरीरं न स्थास्यति।'[१]

स्वामिब्रह्मानन्दस्य महासमाधिः

स्वामिब्रह्मानन्दः बलराममहाशयस्य गृहे सहसा विसूचिकारोगेण अस्वस्थः

* संस्कृतभाषाशिक्षकः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य, नवदेहल्याः।

[१] *ब्रह्मानन्दचरित*; प्रभानन्दः, स्वामी; उद्बोधनकार्यालयः, कलकाता; १९९५, पृष्ठा - ३१४

जातः। तदुपशमं विनैव बहुमूत्ररोगस्य प्रकोपबृद्धिरप्यभवत्। औषधेन आरोग्यलाभाभावात् सः वैद्यं प्रति उपदिशन्नाह 'शिव एव सत्यं, औषधं मिथ्या' इति। तस्य स्वस्वरूपस्य स्मरणं विनैव स अपश्यत् यत्, सः ब्रजगोपालेन सह नूपुरं धृत्वा शतदलोपरि नृत्यरतोऽस्ति। तदनन्तरं तस्य गमनवेलायाः सूचनां प्रयच्छन् भगवन्नामोच्चारणेन समाधिलीनः सन् पाञ्चभौतिकशरीरम् अत्यजत्। स्वधामगमनवेलायामपि यः 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' इति उपदिशन्नासीत्, तस्य तल्लीनत्वोक्ते नास्त्यत्युक्तिः। यथा जलाशये पूर्णिमायां प्रज्ज्वलितचन्द्रस्य प्रतविम्बं दृष्ट्वा पुलकितमत्स्याः तेन सह क्रिडासक्ताः सन्तः 'चन्द्रः अस्मदीयः' इति भ्रान्त्या भ्रान्ताः प्रतिविम्बापगते शोकग्रस्थाः भवन्ति, तथैव राजामहाराजं कृष्णसखं ब्रजगोपालम् 'अस्मदीयः महाराजः' इति भ्रान्त्या नरत्वेन स्वीकृत्य तस्य स्थूलशरीरत्यागे सम्पूर्णश्रीरामकृष्णसङ्घः शोकविगलितोऽभवत्।

सारदानन्दस्वामिपादनये—'ठाकुरेण सह तदनुरूपपूतसङ्गः न केनापि कृतः।'[२] श्रीरामकृष्णः यान् ईश्वरकोटित्वेन असूचयत् तन्मध्ये उल्लेखयोग्यः आसीत् स्वामिब्रह्मानन्दः। तस्य आध्यात्मिकतासन्दर्भे श्रद्धाविगलितः स्वामिविवेकानन्दः अवोचत्—'राज्ञः आध्यात्मिकतायाः अवधिः न प्राप्यते।'[३] श्रीरामकृष्णेन ब्रह्मानन्दस्वामिपादस्य बुद्धेः प्रशंसासन्दर्भे उक्तं-'राखालस्य राजबुद्धिः, स एकं प्रकाण्डं राज्यं चालयितुं शक्नोति।'[४] परं यदा ब्रह्मानन्दहस्ते श्रीरामकृष्णमिशन्-इत्यस्य कार्यभारः आगतः, तदा अत्यन्तनिपुणतया सुचारुरूपेण च सः श्रीरामकृष्णसङ्घं पर्यचालयत्। बहुविघ्नेभ्यः श्रीरामकृष्णसङ्घं रक्षयित्वा, सततप्रयत्नेन बहुषु स्थानेषु सङ्घस्यास्य शाखोद्घाटनेन बहुविधसेवामूलककार्यैश्च श्रीवृद्धये सफलोऽभूत्।

---

२ *ब्रह्मानन्दचरित*; प्रभानन्दः, स्वामी, उद्बोधनकार्यालयः, कलकाता; १९९५, पृष्ठा - २५

३ *राजा महाराज (स्वामी ब्रह्मानन्द)*; नरोत्तमानन्दः, स्वामी; उद्बोधनकार्यालयः, कलकाता; १९८५-८६, पृष्ठा – ८३-८४

४ *राजा महाराज (स्वामी ब्रह्मानन्द)*; नरोत्तमानन्दः, स्वामी; उद्बोधनकार्यालयः, कलकाता; १९८५-८६, पृष्ठा - १८०

१९२२ खीष्टाब्दस्य एप्रिलमासस्य १० दिनाङ्के रात्रौ पञ्चचत्वारिंशदधिक-अष्टवादने नरलीलां समाप्य स्वधामनि अभ्यगात्। श्रीरामकृष्णसङ्घे राजामहाराजस्य अमूल्यावदानं संस्मृत्य, तद्व्यातिरेके श्रीरामकृष्णसङ्घे अमोघशून्यताञ्चानुभूय, बेलुडमठे आंशिकरूपेण तदभावपूरणाय महापुरुषमहारजस्य हृदये ब्रह्मानन्दस्मृतिमन्दिरनिर्माणस्य इच्छा बलवती जाता, फलस्वरूपेण तेन अस्य स्मृतिमन्दिरस्य शिलान्यासं कृत्वा स्वामिशङ्करानन्दस्कन्धे प्रधानदायित्वमर्पयत्।

स्थाननिर्वाचनम्

महाराजस्य देहात्यागानन्तरं तस्य पूतदेहः बलराममन्दिरात् बेलुडमठं प्रति आनीतः। तदैव प्रवीणैः सह महापुरुषमहाराजः ब्रह्मानन्दस्मृतिमन्दिरस्य परिकल्पनां विधाय समाधिस्थानस्य निर्णयञ्चकार इति स्वामि-अपूर्वानन्दस्मृतिचारणेन ज्ञायते। पादपप्रियः राजामहाराजः स्वहस्तेन बेलुडमठे गङ्गातीरे नानाविधपादपान् आनीय रोपयित्वा उद्यानमरचयत्। तदारोपितकदम्बवृक्षस्य पार्श्वस्थलमेव तस्य समाधिस्थलरूपेण चितम्। तत्रैव महाराजस्य पूतदेहः अग्नौ समर्पितः।

कार्यारम्भः

बहुनां स्मृतिचारणात् ज्ञायते यत्, उद्यानप्रियः महाराजः तस्मिन् स्थले नित्यम् अटति स्म। अतः ब्रह्मानन्दस्वामिपादस्य बहुस्मृतिमुग्धं तत्स्थलमेव तस्य समाधिमन्दिरनिर्माणाय गृहीतम्। म्याकलाउडमहदयेन लिखितात् पत्रात् ज्ञायते यत्, महाराजस्य अन्त्येष्टीक्रियासमापनदिने प्रायः द्विसहस्राधिकजनेभ्यः प्रसादवितरणं कृतमासीत्। शिष्याः भक्ताश्च दशसहस्रपरिमितं धनं गङ्गायाः तटबन्धनाय किञ्च स्वामिब्रह्मानन्दस्य स्मृतिमन्दिरनिर्माणाय पञ्चाशत्सहस्रपरिमितं धनम् अयच्छन्। श्रीरामकृष्णाश्रितनवगोपालघोषस्य तृतीयपुत्रः श्यामसुन्दरघोषः स्वामिब्रह्मानन्दस्य विशेषस्नेहभागासीत्।

राजामहाराजस्य जीवद्दशायां तस्य सेवार्थे स्वार्थव्यये त्रूटिं नाचरत्। महाराजस्य देहत्यागानन्तरं तस्य स्मृतिमन्दिरनिर्माणाय गोपनेन ४०,००० रूप्यकाणि अयच्छत्।[५] तस्य मात्रादेशः आसीत् यत्, दक्षिणहस्तेन कृतदानस्य विषये वामहस्तोऽपि न जानीयात्, अतः बहुकालपर्यन्तं एषा वार्ता अज्ञाता अवर्तत। सः न केवलं अर्थैः अपि तु नानासु दिक्सु शङ्करानन्दस्वामिपादं साहाय्यञ्चकार। एवं क्रमेण श्रीरामकृष्णमानसपुत्रस्य स्मृतिमन्दिरनिर्माणाय बद्धपरिकराः नैके गुरुभ्रातरः शिष्याः भक्ताश्च बहुविधयत्नैः ब्रह्मानन्दस्मृतिमन्दिरनिर्माणाय सहकारमकुर्वन्।

मन्दिरवैशिष्ट्यम्

ब्रह्मानन्दस्मृतिमन्दिरस्य निर्माणकार्यं शिवानन्द-सारदानन्द-तच्छिष्यसेवकानां तत्त्वावधानेन सञ्जातम्। अतः मन्दिरनिर्माणस्य स्थाननिर्वाचनं निर्माणकौशलम् इत्यादिविषये ब्रह्मानन्दस्वामिपादस्य स्वरूपं चरित्रमाधुर्यं च यथा प्रकाशेत तद्विधचिन्तनेन रूपरेखा चर्चिता। चिन्तनानुरूपेण कार्ये कृते सति ब्रह्मानन्दचरितस्य स्वकीयता इव मन्दिरमपि स्वतन्त्रतामलभत। उत्तरजीवने यदा स्वामिब्रह्मानन्दस्य अन्तरे गुरुशक्तेः पूर्णप्रकाशोऽभवत्, तदा सर्वे तदन्तर्गततया श्रीरामकृष्णस्य दर्शनं प्राप्नुवन्ति स्म। तस्य पृष्ठदेहदर्शनेन सः श्रीरामकृष्ण इव भाति स्म इति गुरुभ्रातॄणां शिष्याणाञ्च अभिमतम्।

द्वितलविशिष्टमन्दिरे महाराजस्य विग्रहः स्थापितः वर्तते। एषः विग्रहः एव मठे स्थापितः प्रथमः पूर्णावयवविग्रहः। पुष्पदलाकृतिखचितासने विराजितः महाराजस्य पश्चिमास्यकृत-श्वेतप्रस्तरनिर्मितः जीवन्त इव मर्मरविग्रहः। ब्रह्मानन्दासनमुभयतः श्रीरामकृष्णगर्भगृहस्थितस्तम्भद्वयमिव द्वौ स्तम्भौ निर्मितौ। श्रीरामकृष्णः जगदम्बाप्रदत्तं स्वमानसपुत्रं साक्षात् गोपालज्ञानेन भोजयति स्म। अतः कृष्णसखस्य महाराजविग्रहस्य

---

[५] *अतीतेर स्मृति*; श्रद्धानन्दः, स्वामी; उद्बोधनकार्यालयः, कलकाता; २०१४, पृष्ठा - २१८

अधस्थितश्वेतप्रस्तरनिर्मितमञ्चे लघुसिंहासनोपरि श्रीकृष्णस्य बालगोपालमुर्तिः स्थापिता। अद्यापि तत्र राजामहाराजेन सह बालगोपालस्य नित्यपूजा भोगार्पणादिकं प्रचलति।

एतन्मन्दिरं राजामहाराजस्य अधिष्ठानस्थानमित्येव अस्य प्रधानवैशिष्टम्। अस्य सौन्दर्यं सुचारुरूपेण प्रस्फुटितं तद्गुरुभ्रातृभिः शिष्यप्रशिष्यभक्तजनैश्च। चतुर्षु दिक्सु तोरणानि विद्यन्ते। मन्दिरस्य स्तम्भानां उपरि बज्रनिरोधकेन सहितं सुशोभन्ते विष्णुचक्राणि। स्वामिब्रह्मानन्दशिष्यः अम्बिकानन्दस्वामिपादः सुसज्जितमञ्चस्थित-महाराजविग्रहस्य पश्चाद्भागे विद्यमानभित्तौ नीललोहितवर्णं स्थापयितुम् असूचयत्। द्वारे वैचित्र्यपूर्णा कपाटिका मन्दिरस्य सौन्दर्यम् अभिवर्धयति।

स्वामिब्रह्मानन्दस्य स्मृतिमन्दिरदर्शनेन तत् श्रीरामकृष्णमन्दिरस्य क्षुद्ररूपमिव भाति। प्रवीणसन्न्यासिभिः सह चर्चां कृत्वा महापुरुषमहाराजेन निर्णीतं यत्, श्रीरामकृष्णमन्दिरस्थितरेखाचित्राणि ब्रह्मानन्दस्मृतिमन्दिरेऽपि शोभेरन्।[६]

मन्दिरनिर्माणक्रमः

१९२३ तमे वर्षे एप्रिलमासस्य ६ दिनाङ्के मन्दिरस्य पश्चिमतोरणं, ८ दिनाङ्के मध्यमोत्तरतोरणे, दक्षिणतोरणञ्च १० दिनाङ्के निर्मितानि। मन्दिरस्य लेपनकार्यं जुलाइमासस्य २ दिनाङ्के प्रारभत। कृष्णसखस्य मन्दिरे स्थितस्तम्भानामुपरि विष्णुचक्रस्थापनस्य निर्णयोऽभवत्। जुलाइमासस्य १ दिनाङ्के चक्रस्य रेखाचित्रम् अङ्कयित्वा नरसिंहमहोदयाय प्रदत्ते सति सः जुलाइमासस्य १४ दिनाङ्के प्रतिकृतिमेकां निर्माय अयच्छत्। अगस्तमासे महाराजस्य उपवेशनार्थं निर्मितमञ्चस्य रेखाचित्राङ्कनं कपाटिकायाः संस्थापनञ्च सुसम्पन्नम्।

---

६ देवलोके; अपूर्वानन्दः, स्वामी; रामकृष्ण-मिशन्-इन्स्टिटिउट्-अफ्-कालचार, कलकाता, १९९१, पृष्ठा - १४८

हाओडास्थितायां पञ्चाननतलायां कारककोम्पानि इत्यस्मात् विष्णुचक्राणि निर्माय आनीय सेप्टेम्बरमासस्य ३० दिनाङ्के सुवर्णजलसिञ्चनेन बज्रनिरोधकेन सह स्तम्भानामुपरि स्थापितानि। अक्टोवरमासे विग्रहमञ्चस्य कार्यारम्भोऽभवत्।

१९२४ तमवर्षस्य जानुयारीमासस्य ११ दिनाङ्के सम्पूर्णनिर्मितविग्रहस्य आनयनं जातम्। ततः तन्मासस्य २२ दिनाङ्कात् २५ दिनाङ्कं यावत् विग्रहमञ्चस्य तथा तत्पश्चाद्भागे स्थितानां स्तम्भानां सज्जीकरणं समाप्तम्। तदनन्तरं सर्वविधानि वर्णलेपनाद्यलंकारकार्याणि समाप्य मन्दिरप्रतिष्ठायाः प्रस्तुतिः प्रारब्धा।

मन्दिरप्रतिष्ठा

१९२४ वर्षस्य जानुयारीमासस्य ८ दिनाङ्के स्वामिसारदानन्दलिखितपत्रात् ज्ञायते यत् ब्रह्मानन्दस्वामिपादस्य जन्मदिवसः तथा फेब्रुयारीमासस्य ७ दिनाङ्कः अस्य स्मृतिमन्दिरस्य प्रतिष्ठादिवसत्वेन निश्चितः। प्रतिष्ठादिवसात् पूर्वस्मिन्नहनि प्रायः ३५०० जनानां प्रसादव्यावस्था आयोजिता। अपूर्वानन्दस्वामिपादः तद्दिनस्य वर्णनायाम् अलिखत्— 'स्वामिब्रह्मानन्दमहाराजस्य शुभजन्मोत्सवतिथौ विविधपूजानुष्ठानात् परं शतशतसन्न्यासिनां भक्तानाञ्च जयघोषेण महापुरुषमहाराजः स्वामिब्रह्मानन्दस्य समाधिमन्दिरस्य द्वारोद्घाटनेन महाराजस्य मनुष्यप्रमाणमर्मरविग्रहस्य प्रतिष्ठामकरोत्।'[७] विग्रहस्य सौन्दर्यावलोकनेन प्रतिभासते यत् महाराजः तदासने जीवन्तरूपेण उपविश्य अस्मान् आशीषं प्रयच्छन् सन्मार्गे गन्तुं प्रेरयन्नस्ति। मन्दिरस्य द्वितीयतले महाराजव्यवहृतवस्तुनि आनीतानि। तदारभ्य तन्मन्दिरे महाराजस्य नित्यपूजा प्रारब्धा।

आदिनं पूजा-पाठ-यज्ञ-भजनैः भक्त-दरिद्रसेवाभिश्च मठप्राङ्गणम् अभिभूतमासीत्। सन्ध्यायां मठवासिनः सर्वे मिलित्वा श्रीरामनामसंकीर्तनम्

[७] देवलोके; अपूर्वानन्दः, स्वामी; रामकृष्ण-मिशन्-इन्स्टिटिउट्-अफ्-कालचार, कलकाता, १९९१, पृष्ठा - १४८

अकुर्वन्। राजामहाराजस्य भावेन भावितः महापुरुषमहाराजः अत्यन्तकर्मव्यस्तः सन्नपि नानाविधस्मृतिचारणेन तत्प्रति श्रद्धाज्ञापनमकरोत्। तद्दिने स्वकर्मणा वाचा च महापुरुषमहाराजः 'गुरुवत् गुरुपुत्रेषु' इति वाक्यस्य जीवन्तप्रमाणमस्थापयत्।

उपसंहारः

श्रीरामकृष्णस्य मानसपुत्रं प्रति यथायथमर्यदासहकारेण उपयुक्तस्थानप्रदानेन सह सर्वसमक्षे तन्माहात्म्यं न्यवेदयत् स्वयं स्वामी विवेकानन्दः। तद्विषयं मनसि स्वहृदयस्थं श्रद्धाञ्च विनिवेद्य महापुरुषमहाराजः स्वाचरणेन वार्तया च तद्भावम् अज्ञापयत् यत्—'महाराजस्यैव मठमिदम्। के वा वयं?... अहं तु तस्य सेवकः—तत्पादुकां शिरषि संस्थाप्य अत्र उपविष्टोऽस्मि। भरतः यथा रामचन्द्रस्य पादुकां सिंहासने संस्थाप्य राज्यशासनमकरोत्, अहमपि तथैव महाराजस्य पादुकां मस्तके धृत्वा तस्य कार्यं कुर्वन्नस्मि। सः यथा बुद्धिं प्रददाति, तथैव आचरामि।'[८] राजामहाराजविषये दशमसङ्घाध्यक्षेण वीरेश्वरस्वामिपादेनोक्तं, 'राजामहाराजः एव मठस्य ज्येष्ठः महाराजः (महन्तः)।'[९] ब्रह्मानन्दस्वामिपादस्य प्रयाणे व्याथितहृदयः 'श्रीमः' अवोचत्—'श्रीमहाराजः यथा पूर्वम् आसीत्, तथैव अधुनापि वर्तमानः, भविष्येऽपि चिरं वर्तिष्यते। सः सामयिकरूपेण देहरूपवस्त्रं परिधृतवान्, अधुना तदपि स्वेच्छया अत्यजत्, परन्तु सूक्ष्मशरीरेण सदा विद्यते।'[१०] स्मृतिमन्दिरेण जीवन्तमर्मरविग्रहेण च तस्योपस्थितिः आंशिकरूपेण कल्पिता।

अन्तिमे स्वामिब्रह्मानन्दस्य स्मृतिमन्दिरे तस्य सततविराजमानतामनुभूय, तद्दीव्यजीवनचरित्रम् अस्माकं जीवनमार्गे पाथेयरूपेण स्वीकृत्य,

---

[८] *शिवानन्द वाणी (द्वितीयभागः)*; अपूर्वानन्दः, स्वामी; उद्बोधनकार्यालयः, कलकाता; १९६९; पृष्ठा - ६५

[९] *शतवर्षे दुइ स्मृतिमन्दिर*; चन्द्रकान्तानन्दः, स्वामी; उद्बोधनकार्यालयः, कलकाता; २०२४, पृष्ठा - १३२

[१०] *ब्रह्मानन्दचरित*; प्रभानन्दः, स्वामी; उद्बोधनकार्यालयः, कलकाता; १९९५, पृष्ठा - ३०७

सारदानन्दस्वामिना विरचितश्लोकोल्लेखेन तत्प्रति सश्रद्धं प्रणामं विनिवेद्य अस्य लेखस्य समाप्तिः उद्घोष्यते यत्—

कालिन्दी फुल्लकमले माधवेन क्रीडारत।
ब्रह्मानन्दं नमस्तुभ्यं सद्गुरो लोकनायकः॥ [११]

ब्रह्मानन्दस्वामिपादस्य प्रणाममन्त्ररूपेण स्वीकृते श्लोकेऽस्मिन् अस्य महापुरुषस्य दिव्यसत्ता समग्रजीवनमर्मगाथा च प्रस्फुटिता भवतीति शम्।

[बेलुडमठे स्वामिब्रह्मानन्दमन्दिरस्य पुरोभागस्य चित्रम्]

[११] शतवर्षे दुइ स्मृतिमन्दिर; चन्द्रकान्तानन्दः, स्वामी; उद्बोधनकार्यालयः, कलकाता; २०२४, पृष्ठा - ११९